

České a středoevropské dějiny

1526 – 1792

Upozornění:

Tento text je určen výhradně ke samostudiu studentů kursu České a středoevropské dějiny 2 (KHIS015) ve studijním programu Dějiny evropské kultury době vynuceného přerušení výuky kvůli epidemii koronaviru a nesmí být šířen dále.

© Zdeněk Beneš

Základní otázky:

Charakterizujte rozdílnosti, klady a zápory stavovského a absolutistického uspořádání státu.

Co nového do chodu státu a společnosti přinášelo osvícenské myšlení?

Kde ležely meze osvícenského racionalismu?

Manýrismus vyjadřoval obecné znepokojení životních jistot. Z čeho všeho toto znepokojení vycházelo a v čem se projevovalo?

Barokní kultura byla vlastně posledním uměleckým slohem, který zahrnul všechny druhy umění, včetně architektury. Jaká idea je spojovala? Charakterizujte barokní krajinu jako „umělý svět“!

Proč se osvícenství vracelo k, především římské, antice?

Zlatý věk

Dnešní přednáška bude o době, která se v našem obecném historickém vědomí označuje jako předbělohorská. Samotné toto označení upomíná na to, že její význam je vztažen k českému stavovskému povstání a bitvě na Bílé Hoře. Ve své době velmi čtený francouzský historik Ernest Denis (1849 – 1921), fakticky pokračovatel v Palackého Dějinách národu českého, nazval své dílo o této době Konec samostatnosti české. A měla to být doba hospodářské prosperity, náboženské tolerance a kulturního rozkvětu, zakončená ovšem katastrofální porážkou s dlouhodobými a osudovými důsledky pro český národ a český stát. Ale bylo tomu opravdu tak? Nebyla situace složitější a nejednoznačnější?

Hledání nového krále

Nejprve se vraťme k roku 1471. V rozhodnutí o přijetí Vladislava Jagellonského za českého krále se rodila jedna z největších krizí českého středověkého státu. Vypukla v okamžiku nenadálé smrti Jiřího z Poděbrad 22. března 1471. O dva měsíce později, 27. května, byl v Kutné Hoře českým sněmem zvolen králem Vladislav Jagellonský (1456 – 1516), mimochodem pravnuke Zikmunda Lucemburského. Korvín si dal svoji olomouckou volbu potvrdit papežem, v Jihlavě se nechal korunovat, a ačkoliv ovládal Moravu, Slezsko i Lužici, podle platného českého státního práva legitimním panovníkem nebyl. Boje mezi oběma novými panovníky skončily v roce 1475 a smír byl stvrzen Olomouckými úmluvami z roku 1478. Jimi byla zajištěna celistvost českého státu, neboť podle nich si oba sice podrželi titul českého krále, avšak po smrti jednoho z nich se králem měl stát druhý z nich. Protože bylo pravděpodobné, že dříve zemře o třináct let starší Matyáš, mělo se České království „vyplatit“ sumou 400 000 zlatých, za něž měly být jeho vedlejší země k němu opětně plně připojeny. Roku 1490 se tak stalo – Matyáš zemřel. Suma ale, jak uvidíme, vyplacena nikdy nebyla.

Vladislav se tak stal i uherským králem. Byl nucen přesídlit do Budína, dostal se tím pod vliv uherské šlechty a vliv té české na něj zeslábl. A byl také nucen o svůj nový trůn soupeřit s Maxmiliánem Habsburským. I s ním dosáhl dohody. Podle ní mu zůstala koruna sv. Štěpána, ale musel se vzdát Rakous, které Korvín ovládl roku 1482 – nadále pak trvalé střeoevropské mocenské základny Habsburků.

Vladislav vstoupil do českých dějin jako král „dobře“, podle slova, jímž reagoval na předkládané návrhy. Berme tento detail jako doklad způsobu Vladislavovy vlády. Podle dobových záznamů byl mužem mírným, smířlivým, hledajícím kompromisy. V Uhrách jej ovládala tamější magnaterie a v českém státě se prostor uvolňoval pro povýtce živelné a

nikoli plánované a koncepční aktivity jednotlivých stavovských obcí. Navíc se také rozvolňovaly vazby mezi jednotlivými zeměmi státu. Obojí mělo mít své následky.

Jagellonci byli v pořadí třetí, po Přemyslovcích a Lucemburcích, panovnickou dynastií, která se pokusila vytvořit jednotnou – řečeno z dnešního pohledu - střední Evropu. Nepodařilo se jí to. Také proto, že nebyli jako dynastie jednotní. Polští Jagellonci a jejich česko-uherská příbuzná byla ve vzájemných sporech. Polský král Zikmund I. dokonce ani neposkytl Ludvíkovi pomoc v bitvě u Moháče 29. 8. 1526. A to přesto, že Turci ohrožovali i polský stát.

Jagellonské dynastické spojení Polska, českého státu a Uher orientovalo pozornost na jihovýchod, k Osmanské říši, která se od 40. let 15. století stávala stále nebezpečnějším politickým, mocenským i náboženským protivníkem. Osmané ohrožovali celou střední Evropu až do své konečné porážky před Vídní roku 1683. Roku 1541 byl dobyt Budín a turecké panství se posunulo k Dunaji. Jižní Slovensko se stalo hranicí mezi křesťanstvím a islámem. Korunovačním městem uherských králů se pak nadlouho stala Bratislava.

Habsburkové na věky?

Po smrti bezdětného Ludvíka Jagellonského, který se utopil v bažině při útěku z prohrané bitvy u Moháče, se znovu otevřela otázka českého krále. Z dynastického hlediska měl problém sice řešení, ale reálná situace byla složitější. Podle bratislavské dohody z roku 1491 mezi Vladislavem Jagellonským a císařem Maxmiliánem Habsburským měli v případě vymření uherských Jagellonců usednout na trůn právě Habsburci. Dohodu mezi oběma panovníky znovu potvrdily vídeňské úmluvy z roku 1515, stvrzené ještě roku 1521 vzájemnými sňatky jejich dětí. Nástupcem Na českém a uherském trůnu tak měl být Ferdinand I. Habsburský. Avšak český trůn byl českými stavy považován stále za volitelný, nikoli za dědičný. A uchazečů o něj bylo více. Bylo tu několik domácích kandidátů, jako nejvyšší purkrabí Zdeněk Lev z Rožmitálu či moravský Vojtěch z Pernštejna. A byli tu i uchazeči ze zahraničí, saský kurfiřt Jan, jeho syn Jan Fridrich, či Jiří Saský, Jáchym Braniborský a dokonce i francouzský král František I. či polský král Zikmund I. Domácí kandidáti byli prakticky bez šancí – vylučovala je vzájemná nevraživost a závist uvnitř stavovských obcí. A tak zbývali ti zahraniční a mezi nimi na prvním místě Ferdinand. Protože nedošlo mezi stavy českými a stavy vedlejších zemí Koruny české k dohodě o tom, kdo bude nového krále volit, zda podle dosud zvyklostí český zemský sněm a ostatní zemské sněmy se k němu poté připojí, anebo generální sněm Koruny české, tedy zástupci všech stavovských obcí českého státu, došlo k vážné roztržce, která měla mít v budoucnu vážné následky. Čeští stavové totiž na jednání o tomto bodu moravské a slezské stavy vůbec nepozvali a rozhodli sami – nový král bude králem voleným, a to českým zemským sněmem. Průběhem jednání – vlastně nejednání – se však dotčené moravské a slezské stavy dohodli na tom, že uznají Ferdinandova dědičná práva. Ferdinand si byl vědom, že jde o otázku citlivou i složitou, znal usnesení českého sněmu z roku 1497 o tom, že český trůn je volitelný, věděl i to, že český sněm nedal souhlas s jeho svatbou s Annou Jagellonskou a že tedy nejsou uznána její dědičná práva. Sám proto svými dědičnými nároky ani příliš neargumentoval. A jako obratný politik se jistě také dověděl, že rozkol mezi zemskými stavy Českého království mu může jenom hrát

do karet. Souhlasil tedy s podmínkami – volebními kapitulacemi -, za nichž může na český trůn usednout.

Ludvíkovou smrtí se však otevřela nejen takřikajíc česká otázka, ale i otázka středoevropská. Uvolnil se také uherský trůn. Tam byl Ferdinand postaven před obdobný problém. Krátce po jeho volbě českým králem volil krále i uherský sněm. A ten v listopadu 1526 zvolil uherského šlechtice Jana Zápolského; jen malá část uherské šlechty pak zvolila v Bratislavě fakticky jako protikrále Ferdinanda. K volbě uherským králem je motivovalo i to, že Zápolského podporovala Osmanská říše. Ferdinand, vychovaný ve Španělsku v přísně katolickém duchu, se tak cítil být i obráncem křesťanství. Habsburské panství v zemích Koruny svatého Štěpána tak nebylo pevné. Osmané Uhry ohrožovali stále více – roku 1539 dokonce poprvé oblehli samotnou Vídeň - a navíc tu stále existovala protihabsburská opozice. Četná protihabsburská povstání trávající od počátku 16. až do počátku 18. století jsou známa jako tzv. kurucké vojny.

Rok 1526, který díky F. Palackému vstoupil do českého historického vědomí jako „osudový rok“ nástupu Habsburků na český trůn, byl tak zároveň rokem zrodu středoevropské habsburské monarchie, která určovala naše dějiny až do roku 1918. Sem se také po roce 1558 přesunulo samotné mocenské centrum habsburského rodu, když se španělský král Karel V. vzdal titulu římského císaře a převzal jej jeho mladší bratr Ferdinand I.

Na tomto místě můžeme zmínit, že vláda Habsburků v českém státě nezbytně orientovala politickou pozornost nejen k bezprostřednímu tureckému ohrožení střední Evropy, ale také, což se ukázalo jako rozhodující, k západní Evropě.

Středoevropská otázka nabyla svého dalšího rozměru roku 1572. Smrtí posledního Jagellonce Zikmunda II. se uvolnil polský trůn a polská šlechta rozhodla o tom, že napříště bude polský král vždy volený. A musíme si uvědomit, že roku 1569 tzv. lublinskou unií byla dosavadní polsko-litevská personální unie proměněna na polsko-litevský stát (Rzeczpospolita polska), který zahrnoval kromě Litvy i Bělorusko a část Ukrajiny. Polský trůn tak znamenal nejen získání velkého území, ale také mocenské proniknutí do sice díky tureckému nebezpečí a válek mezi Polskem, Ruskem Livonskem a Estonskem neklidného, ale mocensky dosud volného prostoru. Ten se měl následně stát i prostorem mocenské expanze ruského impéria.

Zájem o polský trůn měl jak Habsburský rod, tak také řada dalších uchazečů. Tentokrát však Ferdinand neuspěl. Novým polským králem se stal roku 1573 Jindřich z Valois, který se pouhý rok nato stal francouzským králem Jindřichem III. Jindřich podlehl tlaku polské šlechty a podpisem tzv. Jindřichových artikulů fakticky zbavil sebe i své následovníky na polském trůnu reálné výkonné moci. Navíc byla prosazena zásada tzv. liberum veto – hlas jediného šlechtice mohl na sněmech zabránit přijetí jakéhokoli rozhodnutí. Zemi to pochopitelně oslabovalo. Byl to extrémní příklad rizik stavovského modelu státu.

Stavovský stát

Stavovský model státu se prosadil i v Českém království. Vedlo k němu už oslabení královské moci za Václava IV. a poté ještě větší za husitské revoluce. Politické aktivity se chopila

nejprve šlechta, později měšťané královských měst. Husitství naopak silně oslabilo pozici katolické církve, která v Čechách dokonce přestala být stavem.

Stavovství lze chápat jako organizaci společnosti a státu na principu privilegovanosti určitých společenských vrstev. Jednotlivec – příslušník určitého stavu - se na jejich životě podílí právě jen jako člen určitého, definovaného a právně vymezeného společenství – stavovské obce. Stav se začaly ustavovat během 15. století, a to nejprve na Moravě, pak i v ostatních zemích. Vytvořil se stav vyšší šlechty – pánů – a nižší šlechty – zemanů či rytířů. Kritériem byla tzv. urozenost, což bylo dohodnuté kritérium postavení a prestiže daného rodu ve třech předchozích generacích. Stav se postupně stabilizovaly a posunutí z nižší do vyšší šlechty se stávalo stále obtížnější. Členem stavu byl každý šlechtic. Měl také právo se účastnit zemských sněmů. Ne každý však toto právo využíval, či využíval ve stejné míře. Účast na sněmu byla nákladná a ne každý šlechtic také měl politické zájmy. Městský stav tvořili zástupci královských měst a v jejich čele stálo Staré město pražské, respektive jeho primas. Jen na Moravě, v Lužici a ve Slezsku, jen málo dotčených husitstvím, se v zemských sněmech udržel prelátský stav, tvořený církevními hodnostáři z přesně určených institucí. Ti ale na Moravě zasedali v jedné kurii společně s městy. Stavové vykonávali svou pravomoc prostřednictvím zemského sněmu či méně významného generálního sněmu České koruny, zemského soudu a zemských úřadů a královské rady. Nejmocnějším nástrojem zemských sněmů na kontrolu panovníka bylo povolování výběru daní.

Vytvořil se tak vládní systém, dobově zvaný impérium mixtum. Královská vláda měla být dostatečně pevná, nikoli slabá jako v Polsku, avšak stavy trvale a účinně kontrolovaná. Tento vztah se zdál být zprvu ve vcelku vyváženém stavu. Stavové byli ve své politické moci sebevědomí a po dvacet let neměli vcelku důvod o své moci pochybovat. Ferdinand, stejně jako ostatní Habsburkové, však byl zastáncem silné ústřední panovnické vlády, pro níž se vžil termín panovnický absolutismus. Začal jej také budovat. Zřídil ve Vídni svou tajnou radu a vůbec položil základy státní správy svých zemí, na něž bylo možné až do pádu habsburské moci po první světové válce.

Stavovský model státu se dočkal i své písemné kodifikace, přesněji písemných kodifikací. Nejprve pro Moravu to byla tzv. Tovačovská kniha z 80. let 15. století a poté znojemské moravské zemské zřízení z r. 1535, které ale navazovalo na významné české Vladislavské zemské zřízení z roku 1500. Obojí zemská zřízení platila až do své „obnovy“ v letech 1627 a 1628 – pomineme-li dobu druhého stavovského povstání - , která řečeno moderními termíny ústavní pořádek v obou zemích změnila.

Situaci ale pozměnilo první stavovské protihabsburské povstání v letech 1546 – 1547. Čeští stavové se – zjednodušeně řečeno – Ferdinandovi vzepřeli v jeho snaze pomoci jeho bratru Karlovi V. ve šmalkaldské válce proti německé náboženské reformaci. Ferdinand žádal použití české zemské hotovosti, určené však pouze pro obranu země při jejím napadení. Zemská hotovost se sice –liknavě – scházela u Kadaně, ale na výpravu vůbec nevyrazila. V bitvě u Mühlberka 27. srpna 1547 byla protestantská šmalkaldská jednota poražena a vítězný Ferdinand si na „krvavém“ bartolomějském sněmu na přelomu srpna a září roku 1547 se stavovskou pozicí vyřídil své účty. Padly i hrdelní tresty. Stavovská politika se dostala do

defensivy a nejhůře na povstání doplatila královská města, která politickou iniciativu na dlouhou dobu ztratila zcela. Byla také těžce potrestána hospodářsky.

Hospodářská situace

Vztahy mezi stavy nebyly pochopitelně nijak harmonické. Jednotlivé stavy prosazovaly své politické, mocenské, ale především hospodářské zájmy. Královská města vedla se šlechtou hospodářský souboj už dlouho. Od konce 15. a v 16. století se však toto soupeření dostávalo do nových poloh.

Města vznikala jako centra obchodu a řemeslné výroby a v evropském vývoji sehrávala vážnou obchodní, výrobní i politickou roli. Produkce či obchod českých měst byly však až na výjimky, jako byl obchod se sukrem či plátnem, uzavřeny v lokálním měřítku. Šlechta žila dosud z dvorských či vojenských služeb a převážně zemědělská produkce jejich panství sloužila zase jenom jim a nikoli širším trhům. Od 80. let 15. století ale stále více začala do své zemědělské činnosti investovat a produkovat pro širší trh. Už to přinášelo zásah do hospodaření měst. Pokusem o řešení celého konfliktu mezi královskými městy a šlechtou se stala Svatováclavská smlouva z roku 1517. Za cenu politických ústupků získala šlechta řadu ústupků od měst v hospodářské oblasti. Nadlouho se polem sváru stalo vaření piva. Dlužno podotknout, že – vedle vody samozřejmě – bylo pivo základním nápojem. Proto přinášelo trvalé zisky. Várečné právo ale měla města a šlechta si toto právo musela vybojovat. A když ho měla, tak samozřejmě nutila své poddané, aby její pivo také pili. Ale jednotlivé spory o povinné pití – tzv. přímus – vlastního piva se vedly třeba až k polovině 19. století.

Nejvýhodnějším šlechtickým podnikáním té doby se ale stalo rybníkářství. Rybníky a chov ryb se rychle rozvíjely a dostalo se jim i prvního teoretického spisu – Libellus de piscinis et piscium, qui in eis aluntur natura – Šest knih o rybníkářství, které sepsal učený olomoucký biskup Jan Dubravius (1486 – 1553), mimo jiné také autor evropsky proslulé Historie české. Všichni známe jihočeskou rožmberskou rybníční soustavu, budovanou právě v 16. století rybníkáři Štěpánem Netolickým (asi [1460–1538](#)) a Jakubem Krčínem z Jelčan a Sedlčan (1535 – 1604). Ale ona nebyla největší rybníční soustavou v Čechách. Rozsáhlejší vybudovali Pernštejnové v horním Polabí. Nedaleko Poděbrad, u Dymokur, se dokonce nacházel vůbec největší rybník v Čechách, jehož hráze jsou rozpoznatelné dokonce i dnes.

Snahy o vlastní podnikání vedly šlechtu ještě k jednomu kroku. Zatímco dříve nevadilo, když jednotlivá panství šlechtice tvořila souvislé území, nyní se ukazovalo, že vytvoření velkého souvislého dominia je daleko výhodnější. K téměř dokonalosti dovedly tyto snahy dva původně rytířské rody, které se díky svému režijnímu podnikání staly nejenom jedněmi z nejbohatších v Čechách, ale vyneslo jim to i povýšení do panského stavu: Smiřičtí ze Smiřic a Trčkové z Lípy. Smiřičtí si vybudovali téměř ucelenou doménu sahající od Škvorce, což je dnes součást Prahy, až po Vrchlabí a Český Dub. Uvnitř ní uplatňovali promyšlenou hospodářskou a obchodní činnost, respektující klimatické podmínky jednotlivých panství dole „v kraji“ či severně „v horách“.

A nakonec si nelze odpustit dvě environmentální poznámky: Když se dnes díváme na Třeboňsko a vnímáme je jako nádhernou, poetickou krajinu, tak zapomínáme, že se díváme

na krajinu člověkem uměle vytvořenou, zcela jinou než byla tamější krajina původní. A k tomu ještě okolnost sociální: budování rybníků bylo spojeno s mnoha sociálními a dokonce i kriminálními problémy. Druhá poznámka je klimatická. Relativní výnosnost zemědělství byla vyvolána i doznívajícími příznivými klimatickými poměry; přicházela ale malá doba ledová, a ta v souvislosti s třicetiletou válkou podmínky zemědělské činnosti výrazně pozměnila.

Klid před bouří (náboženství a politika)

Šmalkaldská válka proběhla v době, kdy probíhala první zasedání nového, a na dlouho rozhodujícího církevního koncilu – Tridentského (1542 – 1563). Jeho úkolem bylo reformovat katolickou církev, šlo vlastně o katolickou reformaci, protože církev obecná musela reagovat na úspěchy Luterské a Kalvínské reformace, a to nejenom v Německu či Švýcarsku. Reformace pronikala i do Skandinávie, Polska či Uher. Koncil konstitoval bojující církev – *ecclesia militans*. Získala podobu, která platila až do druhého vatikánského koncilu v 60. letech 20. století. A pro Habsburky byla katolická církev významnou podpůrnou politickou silou.

V Čechách a na Moravě se vytvořila náboženská situace, která dalece přesahovala meze vymezené basilejskými kompaktáty. Jistě, jejich hranici překročila už Jednota bratrská. A i když nebyla početnou církví – hlásilo se k ní nanejvýš kolem 5% obyvatel – byl její reálný vliv, díky podpoře vlivných šlechtických rodů, jako například Krajířů z Krajku, či dokonce Petra Voka z Rožmberka, anebo mnoha měšťanů, nepominutelný. A tak i když byl roku 1508 vydán tzv. Svatojakubský mandát, který požadoval *de facto* likvidaci Jednoty, nebyl nikdy použit, a to přesto, že byl několikrát obnoven. Jednota byla silně ovlivňována kalvínským učením, které odpovídalo jejím přísným nárokům na náboženský i soukromý život.

Zejména do oblastí osídlených německým obyvatelstvem pronikala luterská reformace. Ta ovlivnila i část kališníků, pro něž se užívá dnes označení novoutrakvisté. Připomeňme, že Luther se dodatečně, až po svém veřejném vystoupení proti papeži roku 1517, seznámil i s myšlenkami Jana Husa a uznal jej za svého předchůdce. Přesto ale kališnická církev s luterstvím ani organizačně ani teologicky nikdy nesplynula.

A ani to však ještě nebylo vše. Na jižní Moravu přišlo asi deset tisíc zastánců radikálního křídla německé reformace – novokřtěnců. Známější jsou pod označením Habáni. Tak zde bylo celkem pět křesťanských vyznání – konfesí. Ukazovala se nutnost tuto situaci nějakým způsobem takřikajíc legalizovat, právně i teologicky. Proto byla ze zemských zákonů na žádost nekatolických stavů roku 1567 vypuštěna kompaktáta. Ale čím je nahradit? Vývoj směřoval k dohodě nekatolických vyznání na novém vyznání víry. Tzv. Česká konfese byla projednána na českém zemském sněmu roku 1575 a císař Maxmilián II. ji schválil – ale pouze ústně, což mělo mít své důsledky. Vyznání bylo inspirováno luterským augšburským vyznáním a augšpurským mírem z roku 1556, neobsahovalo však proslulou zásadu „čí moc, toho náboženství“, protože ta se netýkala jednotlivých vrchností, ale jen vrchností zeměpanských.

Dalším krokem na cestě k legislativnímu uznání konfesijní situace se stal Rudolfův majestát z roku 1609. Ten povoloval všem obyvatelům Českého království – tedy i poddaným - svobodu vyznání a potvrzoval Českou konfesi. Jenomže také on měl slabinu. Čeští stavové si jej na Rudolfovi vynutili v okamžiku vážné rodinné krize, za boje mezi ním a jeho bratrem Matyášem a za podporu Rudolfa v něm. Ostatně sám Rudolf zanedlouho litoval, že se dal k jeho podpisu přimět. Nicméně Majestát zůstal v platnosti až do roku 1620.

V historickém výzkumu se dlouho vedl spor o to, jaký charakter měly náboženské poměry v českém státě do pobělohorské doby, kdy mocensky zvítězilo katolictví. Byla to náboženská tolerance, anebo jenom koexistence? Tedy poznání, že ani jedna ze soupeřících stran, katolické a evangelické či protestantské, prozatím nemá dost sil na to tu druhou porazit? Jak měly následující desetiletí ukázat, šlo daleko spíše o to druhé. Není možné pochybovat o to, že náboženské přesvědčení bylo základním principem přístupu ke světu a k životu, a to jak v sociálním, tak individuálním životě. Ale stejně jisté je i to, že konfesijní příslušnost byla i politickým nástrojem, v mnoha případech sloužícím k mocenskému či hospodářskému sebeprosazení. A najdeme i příklady naprostých aristů, pro něž nebyla výměna konfesí podle momentální situace žádným problémem.

A jenom pro připomenutí - Praha byla v 16. století jedním z velkých center židovské vzdělanosti a kultury a mezi pražskými Židy nalezneme i osoby mimořádně bohaté. Například Mordechaj Maisel (1528 – 1601) jezdil po Praze v kočáře prý dražším než byly ty Rudolfovy. Císař byl ostatně u něj sám dosti zadlužen. Rudolf se účastnil dokonce jeho pohřbu. Pravda, pak se zmocnil všeho jeho majetku, i když mu předtím zaručil možnost volného disponování s ním a možnost komukoliv jej odkázat. A jméno Jehudy Liva ben Becalela ([1512/1520/1525/1526](#) - [1609](#)), známějšího pod jménem Rabbi Löw stačí jenom připomenout. Stejně jako to, že židovská komunita žila zcela mimo křesťanskou společnost.

Renesanční kultura v Čechách a na Moravě

Roku 1551 vyjela z Prahy mimořádně velká výprava. Účastnilo se ji kolem 200 osob, vedených Vratislavem z Pernštejna (1530 – 1582). Mířila do Janova a doprovázela příštího českého krále a císaře Maxmiliána II., který si jel do španělského Valladolidu pro svoji manželku Marii Španělskou. Sám vůdce české výpravy dojel až do Valladolidu a ve Španělsku zůstal čtyři roky. A odtud pocházela i jeho manželka, Marie Manrique de Lara y Mendoza, s níž se oženil roku 1555. Čeští šlechtici se v severní Itálii seznámili s vyspělou italskou kulturou i každodenním životem a nechali se jimi inspirovat. Tak se do Čech dostala třeba obliba dvorních kapel či nových jídel. Marie Španělská s sebou pak přivezla svůj fraucimór, zpovědníky, služebníky – a s nimi přišel bezprostřední dotyk se španělskou přísnou katolickou kulturou. Jejich prostřednictvím se tyto inspirace přenesly i do rodinných prostředí. Připomeňme si, že dcerou Vratislava a Marie Manrique byla i Polyxena, pozdější žena Viléma z Rožmberka a poté Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic, dvou nejvýznamnějších českých politiků druhé poloviny 16. a počátku 17. století. Těžko předpokládat, že na ně neměla i vliv přesahující rodinný kruh.

Avšak renesance pronikala do českých zemí dříve než v polovině 16. století. Slavné rudolfínské sbírky mají svůj předobraz ve sběratelské činnosti Ferdinanda Tyrolského, který

byl místodržitelem v Čechách v letech 1547– 1567 (a jemuž vděčíme za pražský letohrádek Hvězda na Bílé Hoře), a dokonce ještě dříve, už v druhé polovině předchozího století. Zatímco výtvarná a užitá kultura pohusitských Čech setrvala poměrně dlouho u pozdní gotiky, Moravy se pod Korvínovým žezlem dotkla už renesance. V pozadí stála Korvínova druhá manželka Beatrix Neapolská, která do Budína přinesla povědomí o italské renesanční kultuře. V Bratislavě byla zřízena dokonce i v pořadí třetí univerzita v Uhrách – Academia Istropolitana ([1465/1467](#) – cca [1491](#)). Renesanční prvky najdeme v architektuře například tovačovského či boskovického zámku. Také česká šlechta si začala svá sídla budovat či přestavovat v renesančním stylu. Připomeňme zámky v Litomyšli (budován byl v letech 1568 – 1581), v Pardubicích (1491), Telč (od 1553), Český Krumlov či Třeboň (po 1562). Vůbec nejoriginálnější renesanční stavbou v Čechách je Letohrádek královny Anny či pražský Belveder, jehož iniciátorem byl Ferdinand I.

Renesance přerostla v nový styl, ležící mezi ní a barokem. Dostalo se mu označení manýrismus. Byl výrazem znejistění hodnot, které s sebou přinášely náboženské a mocenské konflikty druhé poloviny 16. století a objevování světa jak v geografickém smyslu zámořskými objevy, tak díky jeho počínajícimu vědeckému a technickému pokroku. Manýristickou kulturu reprezentuje prostředí Rudolfova dvora. Alchymie, astronomie i astrologie, malby italského malíře Arcimbolda, to vše odkazuje ke zproblematizování dosavadního obrazu světa a hledání jeho obrazu nového. Je náhodné, že symbolem manýrismu je labyrint?

Průvodním znakem renesanční kultury byl renesanční humanismus; tedy renesanční myšlenková kultura. Po prvních stycích s ním v době Karla IV., a druhých, začínajících v polovině 15. století, jež zasáhly jenom katolické prostředí, například olomouckou kapitulou či Plzeňskou katolickou emigrací z Prahy nebo Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, se humanismus u nás pevně uchytil v 16. století. Jeho působení je přímo či zprostředkovaně spojeno s Jednotou bratrskou. A dějinně nejvýznamnějším produktem tohoto prostředí je humanistická čeština, reprezentovaná novým překladem Bible, Biblí Kralickou. Ta je jak víme základem i naší dnešní spisovné češtiny.

Jaká tedy byla předbělohorská doba? Přinášela řadu nových podnětů a vývojových možností, stejně jako řadu problémů a konfliktů, které nebylo v silách české společnosti vyřešit. Měly totiž výrazně mezinárodní, evropský rozměr. To se plně ukázalo ve druhém desetiletí následujícího století.

Literatura:

Josef Janáček, *Ženy české renesance*. Praha 1976¹, 1987², 1996³.

Ivo Hlobil – Eduard Petruš, *Humanismus a raná renesance na Moravě*. Praha 1992.

Jaromír Homolka – Josef Krása – Václav Mencl – Jaroslav Pešina – Josef Petráň, *Pozdně gotické umění v Čechách (1471 – 1526)*. Praha 1978.

Jaroslav Pánek, *Výprava české šlechty do Itálie v letech 1551 – 1552*. České Budějovice 2003.

Pavel Preiss, Panorama manýrismu. Kapitoly o umění a kultuře 16. století. Praha 1974.

Petr Vorel, Velké dějiny zemí Koruny české VII (1526 – 1618). Praha – Litomyšl 2005.

“Temno“ a jeho světla

Úvod

Jako existuje mýtus demokratičnosti husitství, tak existuje i mýtus Bílé Hory jako „konce samostatnosti české“. Ve skutečnosti porážka stavovského povstání na Bílé Hoře 8. listopadu 1620 žádný zásadní zásah do státního práva českého státu neznamenal. Přinesla však hluboký zásah, bezprostřední i zprostředkovaný, do sociální a kulturní situace společnosti českého státu.

České stavovské povstání

V úterý 22. května 1618 se v paláci Smiřických na Malostranském náměstí v Praze sešla skupina českých stavovských politiků. Tím vůdčím mužem mezi byl hrabě Thurn. Domlouvali se o tom, co udělají v České kanceláře nazítří. Situace v Praze byla totiž vážná. Vrcholily spory mezi stavovskými představiteli a císařem Matyášem, v Praze zastupovaným deseti místodržiteli. Královské straně se dařilo na probíhajícím zemském sněmu i na pražských radnicích rozkládat křehkou jednotu evangelických stavů. Spor, datující se od roku 1617, tak šel k svému rozřešení.

Roku 1617 český sněm přijal za budoucího krále Matyášova synovce Ferdinanda Štýrského. Katolíci, kterým se již na samém konci 16. století podařilo obsadit důležitý úřad nejvyššího kancléře království českého Zdeňkem Vojtěchem Popelem z Lobkovic, to považovali za své, byť částečné, vítězství. A zachovali se podle toho. Vztahy mezi katolíky a nekatolíky, přesněji řečeno mezi zastánci tradičního stavovského uspořádání státu a stoupenci nastupující silné centrální královské vlády se stále přirostly. Roznětkou posledního dějství sporu se stalo uzavření dvou nekatolických kostelů v Broumově a v Hrobu u Teplic. O dnes bychom asi řekli tomto incidentu jednal český zemský sněm, zasáhl do něj i sám císař Matyáš. Obě strany se přitom dopouštěli právních pochybení. Uzavření obou kostelů totiž nebylo porušením Rudolfova majestátu, jak argumentovali nekatolíci (ti totiž pozapomněli požádat si o řekněme stavební povolení, protože kostely stály na církevním či komorním panství, a tady taková podmínka platila) a císař zase neměl právo přikazovat zemskému sněmu, o čem může či nemůže jednat.

Ve středu 23. května tak došlo k rozhodujícímu činu. Co a jak se přesně v České kanceláři v prvním patře Ludvíkova křídla Pražského hradu stalo, zůstává a asi zůstane navždy skryto za oponou času. Jednání bylo zřejmě zmatené, ve svých jednotlivých peripetiích se proměňující. Nejistý byl tedy také osud čtyř přítomných místodržitelů, i když radikální skupina stavů, vedená hrabětem Matyášem z Thurnu, byla rozhodnuta k nějakému radikálnímu řešení. A tak za proměňujícího se stavu jednání byli z kanceláře vyvedeni místodržící nejvyšší purkrabí a z

této funkce také předseda královské rady Adam ze Šternberka a zemský soudce Matouš Děpolt z Lobkovic. Zato Jaroslav Bořita z Martinic a Vilém Slavata z Chlumu a Košumberka, obvinění z porušování zemského práva, byli nakonec vyhozeni z okna České kanceláře do šestnáctimetrové hloubky pod ním. Do sporu se zřejmě nemístně vměšoval i písař Martin Fabricius, a tak se mu dostalo stejného trestu. Že všichni pád vcelku bez újmy přežili, bylo vzápětí vydáváno za Boží zásah. Ve skutečnosti je vysvětlení zcela světské: dopadli na prudký svah a po něm sklouzli dolů. Jejich pád připomíná dopad skokana na lyžích. Defenestrací začalo druhé stavovské povstání proti Habsburkům.

Propuklo ovšem v době, kdy rozhodující evropské mocnosti, Španělsko, Anglii, Francii i Svatou říši přednostně zajímal jiný problém než lokální spor v českém státě, a dokonce je zajímal i víc, než bylo pro střední Evropu bezprostřednější nebezpečí, tj. Turci. Tím problémem bylo soupeření Španělska a Nizozemí. Nizozemí patřilo Habsburkům od 80. let 15. století, v roce 1515 se vládcem Nizozemí stal Karel V. a začal zde násilnou rekatolizaci; v roce 1531 se jeho místodržící v zemi stala vdova po českém králi Ludvíkovi Jagellonském Marie Habsburská. ale z hospodářských a posléze i náboženských a politických příčin (kalvinismus), vypukla v 70. letech Nizozemská revoluce, vedoucí k osamostatnění severních provincií ve Spojeném Nizozemí. Nizozemské povstalce podporovala samozřejmě Anglie, v tu dobu největší soupeř Španělska. A v roce 1621 mělo vypršet dvanáctileté příměří mezi nimi. Všichni očekávali další pokračování bojů. Z tohoto pohledu se čeští stavové nemohli vybrat okamžik nejnevhodnější. Kdyby si ovšem vybrat mohli... Asi nemohli. Domácí situace si vyžadovala řešení.

Vzbouřivší se stavové ustavili novou stavovskou vládu – Direktorium. Měla třicet členů, po deseti z každého stavu. Prakticky ale rozhodovala ale úzká skupina čelných politiků z panského stavu. S novými poměry souhlasila nekatolická šlechta ve Slezských knížectvích, v Horní a Dolní Lužici, své sympatizanty našla i v Dolních a Horních Rakousích a nakonec také v horních Uhrách. Stranou povstání zůstávala dlouho Morava. V letech 1608 – 1615 moravský zemský hejtman a suverénně neinformovanější český stavovský politik – vyznáním český bratr! - Karel Starší ze Žerotína byl k perspektivám povstání silně zdrženlivý. A své pochyby si nenechával jenom pro sebe. Změna přišla až v polovině roku 1619, kdy do hejtmanského křesla usedl Karlův bratranec Ladislav Velen ze Žerotína.

Před stavovskými politiky stálo mnoho úkolů – vytvořit stabilní vnitřní politický systém, který by zaručoval jejich moc, i zajistit mezinárodní podporu svému odboji. Druhé se nezdařilo, evropské mocnosti měly jiné priority. První snaha byla úspěšnější. Vyvrcholila v létě 1619 dohodou stavu zemí Koruny české o tzv. konfедераčních člancích. Mezitím ale bylo nutno vyřešit otázku nového panovníka – v březnu 1619 zemřel Matyáš, a že by na český trůn nastoupil Ferdinand Štýrský vzhledem k situaci nepřicházelo v úvahu. Hledal se tedy někdo jiný. Volba padla na hlavu kalvínské německé šlechty a zetě anglického krále Jakuba I. Fridricha Falckého. Dobrá volba to nebyla. Od přijetí české koruny jej jednoznačně odrazilo i jeho tchán. Byl to neblahý signál, „česká otázka“ není zajímavá, panující mezinárodní vztahy spíše komplikující. Fridrich však korunu přijal – do své smrti se za českého krále považoval.

Konfедераční články byly novou ústavou českého státu, která kromě jiného zrovnoprávňovala země Koruny české při volbě nového krále, který měl být napříště vždy volitelný, zajišťovala prioritní postavení evangelického tábora. A co bylo z mezinárodně politického hlediska nejdůležitější, tím, že ke Konfедераčním článkům přistoupili nejen stavové vedlejších zemí Koruny, ale i protihabsbursky orientovaní stavové z Rakous a Horních Uher (Gábor Bethlén), fakticky likvidovaly nyní už základní mocenskou základnu Habsburků. Habsburkové dále váhat nemohli. Dosud lokální válka odehrávající se na území Čech a Rakous doznala svého evropského rozměru. Díky španělským a papežským penězům, diplomatické ofenzivě habsburského tábora se během roku 1620 misky vah výrazně vychýlily na jeho stranu. Jeho vojenské tažení skončilo na Bílé Hoře u Prahy 8. listopadu.

Jí porážkou stavovského vojska povstání skončilo. Stavovská armáda měla sice na bělohorském vrchu výhodnější strategické postavení, ale její velitelé se dopustili několika závažných taktických chyb, které dvouhodinovou bitvu rozhodly. V běžném vědomí je přítomna teorie o nedisciplinovanosti stavovských vojáků vyvolená nevyplácením žoldu. Ale to byl problém obou armád - vlastně tří, protože proti stavům stály armády císaře a Katolické ligy. A nedisciplinovanost byla problémem všech žoldněrských armád. Provázela ji dezerce, znásilňování, krádeže a loupení, vraždy jak na zajatých nepřítelích, tak na domácím obyvatelstvu. A tehdejší armády měly ještě další společné nepřátele hlad, nemoci, prostou dyzenterii začínaje a břišním či skvrnitým tyfem konče.

Tresty a důsledky

Odveta za „ohavnou rebelii“, jak bylo povstání záhy vítězi nazváno, na sebe nedala čekat dlouho. Ve Vídni se sice vedly o její povaze debaty, názory na tresty, jež by měly být vyneseny, nebyly jednotné. Navíc rada k tomu účelu ustavená ve Vídni, měla svůj komplement v obdobné komisi v Praze – té předsedal moravský šlechtic kníže Karel z Lichtenštejna – a názory obou nebyly identické; ta pražská byla přísnější. V úvahách o tom, koho a jak potrestat hrály svou roli ohledy nejen domácí, ale i mezinárodní. Jako příklad toho druhého může sloužit případ Diviše Černína, jediného katolíka, který byl nakonec na Staroměstském náměstí onoho proslulého 21. června 1621 popraven. Nebylo pravděpodobně taktické, aby mezi potrestanými byli jenom evangelíci. A pokud se týká domácího prostředí, tak direktora Viléma z Lobkovic či slavného lékaře Borbonia před katovým mečem či šibenicí zachránily přímluvy vlivných příbuzných či pacientů. Z původních čtyřiceti tří návrhů na trest smrti jich bylo nakonec vykonáno – pouhých? - dvacet sedm.

Morbidní představení na Staroměstském náměstí, koncipované také jako divadlo, bylo příznačné i výjimečné zároveň. Jako vypořádání se s politickými nepříteli zase až tak výjimečné nebylo – v živé paměti byla například stále ještě francouzská Bartolomějská noc z 24. srpna 1572, kdy bylo při příležitosti svatby Jindřicha Navarského, tedy krále Jindřicha IV. s Markétou z Valois povražděno jenom v Paříži asi 3 000 nekatolíků; v celé Francii šlo snad až o 10 000 obětí. Krutovláda vévody z Alby v Nizozemí z let 1567 – 1573 z paměti nekatolíků nevymizela také.

Ale pražská poprava byla přece jenom něčím nesrovnatelná, soustředila se jenom na stavovskou politickou elitu.

Obdobně spektakulárním opatřením vítězů jako bylo krvavé přestavení na Staroměstském náměstí, i když poněkud „skrytějším“, protože časově rozprostřenějším, byly konfiskace majetků provinilců „ohavnou rebelií“. Konfiskace postihly valnou většinu šlechtického majetku, města přišla takřka o veškerý svůj pozemkový majetek. Ve šlechtické obci byla majetkově takřka zdecimována nižší šlechta – rytíři. Roku 1615 vlastnili 41% půdy, roku 1656 už jenom 13%. Naopak si výrazně polepšil panský stav a katolická církev; v polovině 50. let 17. století to bylo 87% pozemkového fondu. Došlo tedy k radikální proměně sociální skladby stavovské obce. Avšak tato čísla vyjadřují jen obecné majetkové poměry. K nim je třeba připojit i další proměnu.

Konfiskace nebyly jednorázovým aktem. Proběhly ve třech vlnách. Ta první na počátku 20. let, druhá po roce 1631, jako důsledek vpádu saského vojska, kdy se část šlechty k němu připojila, a třetí po roce 1634. První dvě vlny přinesly transfer majetku převážně uvnitř české či moravské stavovské obce. Dělicí hranice díky rodové či kmotrovské spřízněnosti české a moravské šlechty vedla i napříč rodinami. Jen pro ilustraci: Karel starší ze Žerotína byl vlastně švagrem Albrechta z Valdštejna, neboť třetí Karlovou ženou byla Valdštejnova sestra Anna ze Smiřic. Pravda, zemřela již roku 1605.

Třetí přivedla do země v daleko větší míře šlechtu svým původem cizí, pocházející z Německa, Rakouska, Itálie, Francie či Španělského Nizozemí. Namnoze to byli císařští generálové a plukovníci. Tyto proměny vedly k hospodářskému rozvratu země, ale nebyly jeho jedinou příčinou. Připočítat je třeba i válečná strádání, zmínili jsme již tzv. malou dobu ledovou, svou roli hrály i osobní schopnosti jednotlivých šlechticů.

Šťastná země a její nešťastný konec

Výjimečným a zároveň charakteristickým příběhem těchto událostí je necelá jedna čtvrtina Čech, tedy území o rozloze asi 11 800 km², nazývaná současně terra felix, šťastná země. My ji známe pod jménem Frýdlantské vévodství, jemuž alespoň formálně z Jičína vládl Albrecht z Valdštejna. Tento šlechtic z původně moravského šlechtického rodu, nejprve Český bratr, pak katolík, který přeběhl k císařské straně i se zemskou pokladnou moravských stavů, byl nepochybně mimořádný člověk, svými schopnostmi i bezskrupulózností. O jeho vzdělání takřka nic nevíme i když je známo, že byl na „kavalírské“ cestě v západní Evropě. Byl ovšem vynikajícím vojevůdcem, který rozhodujícím způsobem promlouval do průběhu třicetileté války. Mimochodem, říká se, že při rekvírování jeho paláce na pražské Malé Straně po jeho smrti tu byla nalezena jediná kniha – příručka vojenské taktiky.

Valdštejn se svých rozsáhlých majetků domohl stručně řečeno, trojím způsobem. Pomineme-li, že samozřejmě měl své vlastní majetky, tak další získal darem od Ferdinanda II., jiné dědictvím po Smiřických, neboť jeho matkou byla Markéta ze Smiřic, a konečně něco i koupil. Pravda, za ceny silně podhodnocené. Mimo jiné i proto, že se výrazně podílel, spolu s Karlem z Lichtenštejna, Pavlem Michnou z Vacínova, nizozemským obchodníkem de Wittem a pražským židem Baševim a dalšími na tzv. kaladě, mohutném, 80% znehodnocení české měny, která skončila faktickým státním bankrotem roku 1623. A získaná dominia pak také prodával, směňoval, aby vytvořil ucelené území, které koncipoval po vzoru Smiřických jako systémový hospodářský celek.

A toto území bylo fakticky státem ve státě. Od roku 1623 bylo frýdlantským vévodstvím, Valdštejn byl říšským knížetem, se svým majetkem mohl svobodně nakládat i odkazovat jej, měl právo ražby vlastní mince a ve vnitřním chodu svého knížectví byl naprostým suverénem. Svým sídelním městem zvolil z komunikačních důvodů nikoli Frýdlant, ale Jičín. Město začal přebudovávat, stavěl tu svůj zámek, budoval katedrálu, protože zde chtěl mít biskupství, uvažoval o zřízení univerzity. Zakázal na svých územích násilnou rekatolizaci a dokonce na rozhodujících hospodářských místech ponechával bývalé úředníky Smiřických, vesměs nekatolíky. Důvody k tomu měl pragmatické: Byl především vojevůdcem a věděl, že by k tomu měl být i vojenským podnikatelem. Císaři nabídl, že mu vystrojí, vyzbrojí a bude vyživovat armádu, která nakonec dosáhla počtu téměř 100 000 mužů. Tak velkou armádu měla Evropa poznat znovu až po více jak sto let později. Jeho ohromující kariéra, vrcholící knížecím titulem, vrchním velením císařské armády, jmenováním admirálem Oceánu a Baltského moře, získáním Meklenburska, musela ovšem narazit na mnohá nepřátelství ve vlastním táboře. Jezuité zabránili vzniku biskupství a univerzity v Jičíně, říšským knížatům vadil Valdštejnův průnik mezi říšskou vysokou šlechtou, mnohým generálům jeho vojenské aktivity. A nakonec rozhodli vídeňští politici, respektive sám Ferdinand II.

Dobové portréty ukazují Albrechta z Valdštejna podle trvalého zvyku jako muže plného síly a zdraví, v jeho nejlepším věku. Když ale byl na vrcholu své moci a slávy, tak to zdravý a silný muž už nebyl. Ponecháme-li stranou jeho jiné četné nemoci, tak tou, která ovlivňovala jeho zdraví a také duševní schopnosti nejvíce, byla syfilitida, léčená navíc podle dobových pravidel olovem. V jejím důsledku ztrácel schopnost rozhodování.

Odtud se vysvětluje jeho proslulé váhání na počátku 30. let, jeho jednání se švédským nepřítelem a českou emigrací, musely nutně vyvolat pochyby o jeho loajalitě k císaři. Ferdinand jej proto zbavil všech funkcí a rychlý vývoj událostí vyvrcholil 25. února 1634 chebskou vraždou jak Valdštejna samotného, tak i čtyř jeho stoupců, včetně Jana Erdmana Trčky, který také představoval kontinuitu s předbělohorským hospodářským světem. Popravdě řečeno, kdyby byl měl Ferdinand informace, jež máme k dispozici my dnes, mohl si vraždu ušetřit, a tím i řadu komplikací. Podle antropologického průzkumu Valdštejnových ostatků mu totiž zbývalo maximálně pár týdnů života. Jako zrádci mu byl odňat veškerý majetek, všechna privilegia udělená jemu osobně a jeho vévodství. Frýdlantské vévodství bylo rozděleno mezi Valdštejnovy plukovníky a generály a císařovy stoupence. Z politické a hospodářské mapy českého státu tak zmizel pozoruhodný hospodářský a politický pokus. O jeho možnostech dalšího vývoje můžeme ale jenom spekulovat.

České země ve třicetileté válce

Třicetiletá válka českou válkou začala a na území Čech a Moravy také končila. V roce 1645 byla na českém území svedena jedna z největších bitev války a největší její bitva na českém území vůbec, bitva u Jankova. Švédský generál Torstensson oblehl téhož roku Brno a švédská armáda pod velením generála Königsmarka zaútočila na samém konci války, roku 1648, i na Prahu.

Přesto nepatřily české země, jak ukazuje mapa, mezi ta nejpostiženější území střední Evropy. Zatímco v Meklenbursku či Pomořansku dosahovaly lidské ztráty i 50 - 75%, tak na českém

území jsou jen dvě malé oblasti severních a středních Čech a jednu moravskou oblast, v nichž byly ztráty takto vysoké. Nicméně, celkový úbytek obyvatelstva se odhaduje na jednu třetinu, což vzhledem k celkové situaci přesto byl demografický i hospodářský problém nemalého rozměru a dosahu. Čechy měly po válce něco přes jeden milion obyvatel, Morava asi půl milionu a Slezskou necelý milión. Celkově se odhaduje, že třicetiletá válka postihla asi 100 milionů lidí – a vzhledem k průměrnému věku tehdejších lidí se dá říci, že kdo zažil její počátek měl malou šanci se dožít jejího konce. A opačně, ten kdo vyjednával vestfálský mír, byl s těžší aktivně účasten jejího počátku.

Třicetiletá válka byla prvním dá se říci celoevropským válečným konfliktem. Byla i prvním, který neskončil vítězstvím jedné bojující strany, ale mírovým urovnáním. Když se stávalo zřejmým, že dosáhnout jednoznačného vítězství není možné, zasedly bojující strany roku 1644 k jednacím stolům ve vestfálských městech Münsteru a Osnabrücku. Po čtyřech letech jednání dosáhly kompromisu – a ten určil podobu Evropy pro příštích zhruba sto let. A navíc, ona to vlastně jedna válka nebyla. Spíše šlo o souběh mnoha válečných konfliktů, které spolu souvisely někdy jen velmi volně. Na jedné straně šlo o dominující mocenské soupeření Habsburků s Francií, v němž náboženská otázka byla druhořadá – vždyť Francii přivedl roku 1635 do války na protihabsburské straně kardinál Richelieu. Na východní straně tehdejší Evropy do doby třicetileté války fakticky spadalo i protipolské povstání (probíhající v letech 1648 – 1654) Bohdana Chmelnického na jižní Ukrajině, do něhož se zapojilo i Švédsko, jedna z rozhodujících mocností třicetileté války.

Dohodnutý kompromis vyhovoval velmocem tehdejší Evropy. Vracel stav k 1.lednu 1624, tedy k datu, který byl pro české emigrační stavovské politické snahy prostě likvidační. Česká evangelická emigrace přitom vkládala do jednání, zejména do švédské politiky řízené kancléřem Axelem Oxenstiernou (1583 – 1654) velké naděje. Spolupráce šla od přímé účasti na válečných akcích – Matyáš Thurn byl i švédským generálem – po eschatologicky podmíněná náboženská proroctví, jímž podléhal třeba i J. A. Komenský. Těchto revelací švédská politika bohatě využívala – ale jenom do uzavření vestfálského míru. Pak o ně zájem ztratila. Jinak řečeno, máme před sebou názorný příklad politické propagandy.

Nejenom v českém státě, ale po celé Evropě postižené třicetiletou válkou bylo třeba provést jakousi celkovou inventuru stavu země. a přistoupit k celkové rekonstrukci země. Cesty k tomu byly různé; v souvislosti s přicházejícími osvícenskými reformami to bylo například sčítání lidu. Francie je i v 60. letech 17. století provedla v dnešní kanadské provincii Québec, Švédsko roku 1749, Dánsko o dvacet let později. V habsburské monarchii to bylo v tomto smyslu poprvé až roku 1754, ale už o sto let dříve v 50. letech 17. století bylo u nás provedeno sčítání poddaných a jejich majetku podle berních, tj. daňových, povinností. Tato inventarizace zahrnovala i základní majetek jednotlivých poddaných usedlostí. V Čechách tento soupis je známe pod označením Berní rula, na Moravě jako Lánové rejstříky. Výsledek této inventury konstatoval, že asi jedna třetina poddanských usedlostí byla pustá, tedy neobydlená. To, i všechny další již zmíněné faktory vedlo k tomu, že rostly robotní povinnosti poddaných, nabývajících i povinnosti robotovat několik dnů v týdnu. I prozíravější tehdejší ekonomové věděli, že roboty je velmi neefektivní způsob hospodaření. Byl však situací vynucovaný. Tíživá situace došla až tak daleko, že císař Leopold I. roku 1680 sáhl k dosud

bezprecedentnímu kroku – vydal první robotní patent. Situaci poddaných sice nijak nezlepšil, ale byl to první zásah státu do vztahu vrchnosti a jejich poddaných, kam dosud pravomoci státu nedosahovaly.

Pobělohorské období je v českém historickém vědomí pevně spojeno s rekatolizací. Byla však rekatolizace skutečně tak úspěšná, jak tento myšlenkový stereotyp vnucuje? Byla i nebyla. Nekatolictví se nepodařilo v českých zemích porazit zcela, zůstávalo skrytou vírou až do tzv. tolerančního patentu z roku 1781. Také farní síť se obnovovala velmi pomalu. Na druhou stranu ale barokní katolická víra se svojí emocionalitou do české mentality hluboce zasáhla. Bez zřetelů k ní nelze ani plně vysvětlit genezi českého národního obrození jako kulturního typu.

České baroko

České baroko je pojem z dějin výtvarných umění. Neoznačuje pouhé baroko v Čechách, ale specifický typ barokního umění a barokní kultury vůbec. Dlouho trvalo, než jsme si baroko jako takovýto významný fenomén objevili. Stín Bílé Hory, rekatolizace a jejich ztotožnění s národním útlakem, bránily historicky věrnému chápání této kultury ještě několik desetiletí po samotném objevu baroka jako svébytné kulturní epochy ve druhé polovině 19. století. Došlo k tomu až ve třicátých letech 20. století, ale i pak – po roce 1948 - byla ideologie na čas silnější než historické poznání. To se nicméně prosadilo a od 70. let se barokistická studia mohla rozvíjet už bez přímého ideologického tlaku. Ostatně barokní architektura a barokní krajina určila podobu českých zemí až do dnešních dnů; nestačila ji plně zničit ani devastace jejího vzhledu ve druhé polovině 20. století, a ani ta postindustriální devastace dnešní.

Trvalo ale dlouho než jsme znovuobjevili krásu barokního umění a barokní kultury obecně. Připomeňme například Václava Adama Michnu z Otradovic (1600 – 1676). Bez jeho Loutny české, například písně Chtíc, aby spal, si leckdo z nás nedovede české Vánoce ani představit, podobně jako bez původně asi husitské písně Narodil se Kristus Pán. A procházíme-li českou krajinou, setkáváme se s barokem dodnes, nejen ve velkolepých realizacích Šporkova Kuksu, Lysé nad Labem a jejím okolí, či v bohatých jižních Čechách. Ale také v daleko méně okázalých a třeba i umělecky méně hodnotných dílech, v sochách na českém venkově, zejména sv. Jana Nepomuckého, sv. Václava či sv. Cyrila a Metoděje, ale i mnoha dalších světců, v řadě kapliček a božích muk stojících na návších, souvratích, na křižovatkách cest, setkáme se s ním ve výzdobě kdekerého venkovského kostelíka. A nakonec i na fasádách a vůbec vzhledu a interiéru mnoha venkovských stavení postavených jak ve stylu tzv. selského baroka, tak i v roubených podhorských staveních.

Barokní umění, i barokní životní styl byl snahou myšlenkově i citově uchopit svět jako Boží dílo. Bůh se projevuje v každém detailu viditelného a prožívaného světa. Tak jej v proslulé charakteristice definoval významný český barokista Zdeněk Kalista: „Baroko je snaha přiblížit se k Bohu skrze tento svět.“

Úsilí o rekonstrukci země dosvědčuje i originální barokní styl, spojený s dílem jediného architekta, Giovanni Santiniho - Aichla. Dostalo se mu označení česká barokní gotika. Husitstvím poničené či zlikvidované kláštery se ve druhé polovině 17. století začaly

obnovovat, ale jejich finanční prostředky byly jednak omezené, jednak chtěly navazovat na svou tradici. A tak byly původně gotické stavby dostavovány ve stylu své doby, barokním. Kláštery v Sedlci u Kutné Hory, ve Žďáru nad Sázavou, v Kladrubech u Stříbra či novostavba poutního chrámu sv. Jana Nepomuckého nad Žďárem nad Sázavou jsou světově proslulými památkami barokní architektury.

Stejně jako jsou takovými památkami stavby Kryštofa či Kiliána Ignáce Dientzenhoferů, obrazy Karla Škréty či Václava Kupeckého, sochy Matyáše Bernarda Brauna a mnoha dalších stavitelů a architektů, malířů a sochařů. Ještě jedno jméno uveďme zvlášť – Maxmiliána Brokoffa. On je autorem sochy sv. Jana Nepomuckého na pražském Karlově mostě. A po celém světě – a že jsou rozesety po všech kontinentech - nenajdeme jednu jedinou sochu tohoto světce, která by měla jiné pojetí (tedy ikonografii) než tato.

V mnohém jednodušší situaci než výtvarná umění a architektura měla literární kultura. Především proto, že není tak finančně náročná jako výtvarná umění. Jistě, i jí silně postihly pobělohorské restriktce a především emigrace, protože s evangelickou částí společnosti byl spojen dominantní proud české předbělohorské kultury. Během ní se ale renesanční humanismus stal takřkajíc „školskou kulturou“, setkávali se s ním na školách všichni žáci, bez ohledu na svou konfesijní příslušnost. Jen na okraj, podle Komenského učebnice Brána jazyků otevřená se vyučovalo i na jezuitských gymnáziích. A tak mnohé prvky předbělohorské myšlenkové kultury přežily i bělohorskou porážku, dočkaly se jen svého nového konfesijního pláště. Zřetelné je to například na díle jezuita Bohuslava Balbína (1621 – 1688). Naopak barokní rysy najdeme zase v literárním díle biskupa Jednoty bratrské J. A. Komenského.

Zkrátka, baroko není protireformační styl. Centry barokní architektury přece jsou například luteránské Saské Drážďany či pravoslavný ruský Petrohrad. Jen v českých dějinách časově s rekatolicizací jaksi splývá. Ovšem barokní kostel Panny Marie Vítězné na Malé Straně, v němž je uchovávána slavná soška Pražského Jezulátka, symbol katolictví, začali v roce 1611 stavět pražští luteráni.

Pohled na české 17. století nabízí vhodný průhled do kontinuit i diskontinuit dějin, nejen českých samozřejmě. Jejich interpretace, zrodilší se v 19. století, byla postavena na takřka na radikální diskontinuitě zlatého věku předbělohorského a úpadku a útlaku v době pobělohorské. Pokusili jsme se ukázat, že tak naprostým přerušením vývoj neprocházel. Byl ale vytvořen paradox: české historické vědomí se opřelo o husitství a českou reformaci, ale v tváři krajiny se nesmazatelně vepsalo české katolické baroko.

Literatura:

Tomáš Knoz, Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty. Brno 2006.

Josef Janáček, Doba předbělohorská 1526 – 1547. I – II. Praha 1968 – 1984.

Josef Janáček, Rudolf II. a jeho doba. Praha 1987, 1997.

Josef Janáček, Valdštejn a jeho doba. Praha 1978, 2003.

J. Petráň, Staroměstská exekuce. Praha 1972, 2014⁴.

Olivier Chalin, Bílá Hora, Praha 2013.

Osvícenství a jeho stíny

Roku 1784 proslovil slavný německý filosof Immanuel Kant přednášku s názvem Zodpovězení otázky: Co je osvícenství? A řekl v ní, že osvícenství je „vykročení člověka z jeho jím samým zaviněné nesvéprávnosti.“ A tato nesvéprávnost „je neschopnost používat svého rozumu, aniž bychom byli vedeni někým jiným“. Avšak co je to rozum, jak jej definovat a jak vymezit to, co je racionální? Obecně řečeno, rozum je schopnost zobecňování a myšlenkového zacházení s obecnými – abstraktními – pojmy. Kant věděl, že svět lidského myšlení je světem svobody, ale je také součástí přírody, kde vládne neúprosný zákon. Jak oba světy vzájemně sladit? Pomocí práva založeného na ideji přirozených lidských práv, kterých člověk nabývá tím, že se narodí. Z toho vyplývá, že svoboda jedince končí tam, kde by omezoval svobodu druhého, jak problém formulovala Velká francouzská revoluce v Deklaraci práv člověka a občana.

Není proto divu, že ideálem tohoto pojetí přírodního i lidského světa byl dokonalý mechanismus. Takovým mechanismem byly mechanické hodiny, stroj dokonale zkonstruovaný, a proto bezchybně fungující. Připomeňme si – pro osvěžení – české úsloví o tom, jaká je myšlenková kondice člověka, o němž se říká, že má o kolečko míň, nebo víc. Někdo však tyto vesmírné hodiny musel zkonstruovat. To mohl být jenom Bůh, Velký Hodinář. Zkonstruoval je a jednou provždy uvedl do chodu. Dění je pak už svébytných chodem těchto hodin. Vše je tedy dokonale uspořádané, do sebe zapadající a člověk má tento mechanismus co nejplněji pochopit. K tomu má jeden zásadní nástroj – vědecké poznání. Věda je zkrátka moc, jak byl problém pochopen už na počátku 17. století.

Jenomže člověk není bytost pouze a jenom racionální... Osvícenství na to sice zcela nezapomnělo, ale emocionální, citovou stránku lidského myšlení silně podcenilo.

Reformy a jejich nutnost

Symbolem osvícenského myšlení u nás jsou tereziánské a josefínské reformy, realizované za vlády Marie Terezie a jejího syna Josefa II. Přesto, že na sebe navazují, že se v mnohém prolínají, je mezi nimi patrný značný rozdíl. Marie Terezie byla osobností ještě v mnohém barokní, Josef naopak plně podlehl dobovým racionalistickým ideám.

Dostatečně zřetelně tento dvojí myšlenkový svět projevuje v habsburské vídeňské hrobce, v Kapucínské kryptě. Před mohutným, bohatě zdobeným barokním bronzovým katafalkem Marie Terezie a jejího manžela císaře Františka Lotrinského leží na podlaze prostá kvádrová bronzová tumba ozdobená jen velkým křížem a s nápisem Josef.

Proces osvícenských reforem zahájila Marie Terezie roku 1748. Není to chvíle náhodná. Když se ujala svých trůnů roku 1740, musela, bez ohledu na to, že okolní panovníci uznali tzv. Pragmatickou sankci jejího otce Karla VI. z roku 1713, jímž chtěl zaručit nedělitelnost habsburských držav i v ženské linii rodu, svést o trůn války. Jako první svůj podpis pod ní

popřel pruský král Fridrich. Ve dvou slezských válkách (1740 – 1742 a 1744 – 1745) se mu podařilo získat hospodářsky významné Slezsko a Kladsko. Byly to ztráty pro český stát i rakouskou monarchii citelné, avšak mohly být i větší. Za slezských válek či šířeji válek o rakouské dědictví se dokonce jednalo i o rozdělení českého státu mezi Bavorsko, Sasko a Prusko; ostatně rozděleny měly být i samotné alpské země. Horní Rakousy či Tyrolsko měly připadnout Bavorsku a Marii Terezii tak měla zůstat jen jejich zbylá část a Uhry. A byla to uherská šlechta, která Marii Terezii podpořila; však také obraz znázorňující její přísahu nové panovnici zdobí čelní stěnu sněmovny Maďarského parlamentu v Budapešti. Je hned vedle zobrazení křtu zakladatele uherského státu sv. Štěpána. Přes čtyři sta českých šlechticů však v prosinci 1741 holdovalo bavorskému kurfiřtu Karlu Albrechtovi jako českému králi Karlu III. Výsledek bojů nakonec skončil kompromisem v drážďanském míru z konce prosince 1745. Marii Terezii a jejím diplomatům se podařilo ve složité mezinárodně mocenské hře, do níž zasahovala i Francie či Španělsku jádro své monarchie udržet.

Že do válek o rakouské dědictví zasahovaly i zdánlivě vzdálené mocnosti jako Španělsko a Francie nemůže překvapit. Stačí se podívat na mapu tehdejší Evropy, abychom si uvědomili důvody. A nejde jen o geografické rozložení habsburských držav po Evropě. Jde také o to, že se měnila celková dynasticko-mocenská mapa. Roku 1700 vymřeli španělští Habsburkové a 14 let se vedly války o jejich dědictví. Vystřídali je francouzští Bourboni, kteří tím získali državy i v Itálii. Tam jejich zájmy nutně narazily na zájmy rakousko-habsburské. Boje mezi nimi skončily roku 1748 a Rakousko v nich ztratilo Parmu a Milánsko. O osm let později vypukla další válka, jež byla pokračováním válek předešlých – tzv. válka sedmiletá (1756 – 1763). Dá se o ní mluvit dokonce i jako o první válce světové, protože o mocenské zájmy evropských mocností se tehdy bojovalo i v zámoří. Během ní se Anglie, přesněji již Velká Británie, stala globální námořní velmocí, Rusko se stalo evropskou, tehdejší terminologií „severní“ mocností, a tím na mocenské pozici v regionu střídalo Švédsko. Prusko se stávalo vedoucí silou mezi německými státy. V roce 1777 pak vymřela přímá linie bavorských Wittelsbachů a o rozhořel se boj o jejich dědictví. Získat Bavorsko pro sebe se pokusila i Marie Terezie. Neúspěšně, proti byly samozřejmě dva nejsilnější německé státy, Prusko a Sasko. Polsko-litevský stát se postupně, ale neodvratně propadal do své vnitřní krize. Jeho trojím dělením mezi Prusko, Rusko a Rakousko první polský stát roku 1796 zanikl. Rakousko získalo Halič (již r. 1772), čímž poněkud kompenzovalo ztrátu Slezska a Kladska. Politicko-mocenské poměry v Evropě se tak během vlád Marie Terezie a Josefa podstatně změnily. Chtěla-li se rakouská monarchie v novém koncertu velmocí udržet, musela se změnit i ona. Nepochybné to bylo už na konci 40. let.

Tereziánské a josefínské reformy

Marie Terezie byla barokní osobností, silně věřící katoličkou, a chtěla být silnou panovnicí. To ji vedlo k poznání nutnosti reforem, ale na druhé straně brzdila některé podle jejího přesvědčení příliš radikální reformní snahy, a to i ty, které navrhoval její syn a od roku 1765 spoluvladař Josef II.

Její počáteční reformy byly obecnějšího státoprávního rázu, nezasahovaly až do každodenního života prostého obyvatele jednotlivých zemí monarchie. Josefínské reformy byly daleko

radikálnější a sahající od základních sociálních a právních zásahů, státoprávními počínaje a trestně právními konče. Za deset let své vlády Josef vydal na šest tisíc reformních patentů. Některé byly zásadní, jiné s menší důležitostí a konečně také takové, které lze označit za neprozíravé. Do první kategorie spadají jistě tzv. patent o zrušení nevolnictví či Toleranční patent, oba z roku 1781, či pokus o radikální reformu postavení poddaných ze samotného konce jeho vlády, která odstraňovala i robotu, ale která musela být jeho nástupcem Leopoldem II., pro odpor šlechty odvolána. Dnešku sympaticky zní výnos o zrušení trestu smrti, jež měl ovšem také jen dočasnou platnost, platil jen do roku 1795. Dekret o povinnosti přivazovat psy vycházel z názoru, že volně pobíhající pes je škodnou zvěří, poškozující vrchnostenské hospodářství, ale nechtěně přispíval k omezení šíření veterinárních chorob, především smrtelné vztekliny. O tom však autoři dekretu nemohli mít tušení. Vůbec řada reforem měla ryze praktický ráz, jako bylo povinné zavedení příjmení či očíslování domů (od roku 1771) nebo očkování proti neštovicím. Takovou byl i zákaz zvonění proti bouřce . Nicméně, tady se už dostáváme na hranici přijatelnosti osvícenských reforem pro prostý lid. Ta byla ovlivňována –jako ostatně i naše dnešní myšlení –tím, co historická věda 20. století označila jako mentalitu. Jednoduše řečeno, přijaté, sdílené, nereflektované zásady myšlení, chování a jednání. Jak se bránit proti atmosférickému jevu, pro nějž nemám jiné vysvětlení, než že to projev Boží vůle či hněvu? Josef však věřil, že rozhoupaný kovový zvon blesky spíše přitahuje, než že by byl obranou proti nim. Ostatně hromosvod byl nezávisle na sobě sestrojen několika muži už v padesátých letech 18. století. Ale kdo principu hromosvodu tehdy rozuměl a kdo v jeho účinnost věřil? Mentalitu člověka druhé poloviny 18. století silně zasáhly i zákazy procesí, poutí, rušení některých klášterů, především kontemplativních řádů, jako byli benediktini, protože nevykonávají žádnou prakticky užitečnou činnost. Taková opatření hluboce zasahovala do svátečních zvyklostí lidí a jejich prostřednictvím i do jejich každodennosti a narušovaly tak jejich tradiční způsob života. Zákaz pohřbívání v rakvích, protože přece stačí plátěný pytel, neboť v zemi se stejně všechno nakonec rozloží, byl už spíše vnímán jenom jako urážka úcty k mrtvým – a dodejme, že i strachu z nich.

Lze se divit, že byl tento panovník na trůně přivítán jako velká naděje, a pohřbíván s posměchem a dokonce nenávisí i u těch, kteří byli zprvu jeho stoupenci, jako například příslušník první generace českých obrozenců František Martin Pelcl? Během oněch deseti let se však také vytvořil ještě jeden Josefův obraz, ideál „lidového císaře“, jak jej známe nejspíše asi z Babičky Boženy Němcové. Avšak tento lidový císař sice chtěl ze státních ohledů pomoci lidu, ale právě jen „pro lid“, nikoli už „skrže lid“, jak lze problém formulovat z hlediska idejí Velké francouzské revoluce. Když u Slavíkovíc na Brněnsku vyorával svou proslulou orebni brázdou – mimochodem v tom následoval svůj v mnohém vzor, pruského krále Fridricha Velikého – tak to nebyl akt nějakého altruismu, ale svého druhu pragmatismu: Jaké to vlastně je orat, když se zajímám o postavení lidu?

Reformy státu a armády

Jako tomu bývá ve chvílích naléhavých změn, objevuje se otázka, čím začít?. Jako obvykle v takových situacích financemi. A tedy vlastně státní správou. Neutěšený stav monarchie navrhl Tereziin rádce hrabě Bedřich Vilém Haugwitz (1702 – 1765) řešit centralizací a byrokratizací státní správy. To vedlo k omezení právní samostatnosti jednotlivých zemí a snížení úlohy

stavů na úkor pravomocí centrální správy. Roku 1749 byla zrušena Rakouská a Česká dvorská kancelář a nahrazena centrálním Directorium in publicis et cameralibus, tedy Úřadem pro věci politické a finanční. Zároveň se mu podařilo prosadit, aby zemské sněmy svolili k výběru daní nejen na následující rok, jak bylo dosud pravidlem, ale na celých deset let. Tradiční nástroj stavovské moci tak byl více jak výrazně otupen. Byly to první kroky na půlstoletí trvající cestě modernímu řízení státu. Haugwitzovy původní reformy se totiž zanedlouho ukázaly jako příliš jednostranné, bylo třeba je upravovat, ale celkový směr reformem jimi byl nejen předznačen, ale i vyznačen.

Finanční prostředky byly zapotřebí i k reformě armády, jejíž zaostalost v taktice i výzbroji se během válek o rakouské dědictví ukázala více jak zřetelně. Monarchie začala budovat stálou, podle správních oblastí rekrutou doplňovanou armádu jako přímý nástroj státní moci. Jednotná výstroj výzbroj, profesionálně vyškolení důstojníci pro jednotlivé části armády – pěchotu, jezdeckvo a dělostřelectvo -, vybírání nikoli podle urozenosti, ale podle svých prokázaných schopností, péče o vojenské zdravotnictví či vojenské stavebnictví, jak ukazují pevnosti Terezín a Josefov, to byly viditelné znaky těchto reformních kroků. Původně měla mít tato armáda asi 100 000 mužů, ale konec byla téměř dvojnásobná a její větší část byla dislokována v Čechách. Není divu, nepřitelem bylo přece Prusko a obě pevnosti leží na hlavních trasách minulých a uvažovaně i budoucích vpádech pruské armády.

Pevnosti, postavené podle nejmodernějších principů francouzského pevnostního stavitelství, ale samy o sobě by nestačily. Armáda musela být i pohyblivá. A tak součástí její modernizace byla i stavba komunikací, tedy moderních zpevněných silnic. Tyto císařské silnice slouží ostatně namnoze dodnes. Připomeňme například tu slezskou, vedoucí k Vratislavi - dnešní Wrocław. Silnice záhy nabyly i jiného velkého významu. Usnadňovaly obchodní styk. Významné tu bylo spojení s Vídní a dále s Terstem, hlavním rakouským přístavem.

Odpovídající dopravní spojení si vyžadovaly i rychle vznikající manufaktury. V Českých zemích šlo především o výrobu textilní, plátenictví a vlnářství, a o sklářství. Majitelem řady z nich byl ostatně, byť skrytě, Habsburský rod, i sám František Lotrinský. A šlechta nezůstávala stranou. Manufakturami nastoupila země cestu k industrializaci a moderní výrobě jako takové.

Obchod byl další oblastí státního zájmu, a to jako součást celkové ekonomiky. Od 17. století se v evropském ekonomickém myšlení ustavilo několik ekonomických teorií. Merkantilisté, v rakouském prostředí zvaní kameralisté, byli v moderním pojetí vlastně monetaristé. Zdroj bohatství spatřovali v obchodu, přinášejícím finanční zdroje. Fyziokraté soustředili pozornost na zemědělství a populacionisté zase na navýšení lidských zdrojů, tedy na populační růst. Stát se staral o všechny tyto tři oblasti, protože se také nezbytně prolínaly.

K prosazení zájmů státu bylo třeba vychovat i kompetentní státní úředníky. I to se mu podařilo. I když i zde narážel na ostrý nesouhlas. Jako se robotním reformám bránila šlechta, městským magistrátům se nelíbilo omezování jejich suverenity dosazováním do jejich řad tzv. zkušných radních, tedy v právu školených úředníků, jak požadovalo císařské nařízení z roku 1784. Státu měla být podřízena i církev; farář či i biskup byl chápán jako specifický

státní úředník. Byl vychováván ve státních tzv. generálních seminářích. Pověřen byl například nadále vedením matrik, jež byly nyní státně správním dokumentem.

Robota

Nejtíživějším problémem doby byla otázka robotních povinností. V předchozí přednášce jsme upozornili na velký vzrůst robotních povinností po třicetileté válce a na jeho důvody. Měli bychom ale také připomenout, že už samo prozíravějším ekonomové té doby věděli, že je to řešení z nouze, že robotní práce je velmi neefektivní. Když se společnost v 18. století již stabilizovala, bylo možné hledat i jiná řešení tohoto problému. Zcela v duchu osvícenského pojetí státu to byl opět on, kdo převzal iniciativu.

Ostatně stížnosti poddaných na robotu byly nejčastějšími podáními či prosbami, které poddaní k vrchnostenských či státním orgánům adresovali. Zásadní reforma robotních povinností je spojena s osobností Františka Antonína Raaba (1722 – 1783). Tento národohospodář v polovině 70. let 18. století navrhl celkovou poddanskou a pozemkovou reformu, běžně dnes nazývanou jeho jménem, tedy raabizace. Šlo v podstatě o rozdělení vrchnostenských statků mezi sedláky, tedy o vytvoření dá se říci rodinných statků. Rolníci je pak měli nově vytvořené statky v dědičném nájmu a vrchnosti platili dohodnuté peněžní či naturální dávky. Reforma se začala zkoušet nejprve na bývalých jezuitských statcích, poté i na statcích komorních, patřících tedy Habsburkům; šlo celkem o zhruba 100 panství. Výsledky raabizace byly jednoduše řečeno veskrze pozitivní. Zvýšil se počet soběstačných selských usedlostí, dokonce vznikaly nové vesnice, v Čechách jich bylo 128, na Moravě 117. Zemědělská produkce se zvýšila, stejně jako porodnost. Raabizace se proto uplatnila i v některých jiných zemích monarchie a dvorním dekretem byla roku 1783 nařízena všem statkům nad nimiž měl stát pravomoc. A v tom byl problém celé reformy. Mnohé vrchnosti či města ji odmítaly a nezaváděly ji. Osud reformy je tak příznakem střetu mezi osvícenským státním mechanismem a myšlenkově konzervativním prostředím vrchností. Svě ucelené podoby se dočkaly státní reformy poddanské otázky v Berním a urbaniálním patentu Josefa II. z roku 1789. Ten odstraňoval všechny dosavadní feudální dávky a povinnosti a nahrazoval je daněmi vrchnosti a státu ve výši 30% z hrubého výnosu zemědělské půdy usedlosti. Poddanému tak zůstávalo 70% z jejího výnosu. I ta však nebyla takřikajíc plně plošná. Opatření se netýkalo sedláků usedlých přímo na panské půdě, vyňaty z ní byly i nejchudší vrstvy venkovského obyvatelstva. Přesto vzbudila silný odpor a na nátlak šlechty musel být patent hned následujícího roku Josefovým nástupcem Leopoldem II. roku 1790 odvolán. České země si na zrušení roboty museli počkat ještě více jak půlstoletí, do roku 1848.

Selská rebelie

Očekávání radikálního řešení robotní otázky vedlo asi k nejznámější události českého 18. století, k tzv. nevolnickému povstání z roku 1775. Dlouho bylo ideologizováno jako výraz třídní boje venkovského lidu a byla zdůrazňována jeho organizovanost. V jeho čele měla stát jakási centrální rolnická vláda – selské gubernio v čele s rychtářem Antonínem Nývlttem (1721–1782) ze Rtyně v Podkrkonoší. Situace byla však prostší. Povstání vypuklo v sociálně

vypjaté době. Jenom čtyři roky po zničujícím, posledním skutečném hladomoru u nás v letech 1771/2. Neúroda vedla nejen ke katastrofálnímu nedostatku obilí, což mělo dalekosáhlé důsledky. Nebylo co jíst, nebylo čím krmit koně a další domácí zvířectvo. Stát se tu snažil zasáhnout. Dovézt obilí z Uher, kde neúroda nebyla tak katastrofální se ukázalo jako neřešitelný dopravní problém. Stanovení maximálních cen obilí vedlo k černému trhu. Hlad postihl všechny bez rozdílu, ať už v chudých podhorských oblastech nebo v úrodném Polabí. Lidé jedli, co bylo k nalezení. Doloženo je i pojídání mršín a dokonce i kanibalismus. Ztráty na životech byly obrovské, odhadují se na 12% veškerého obyvatelstva. Příliš nepomohlo ani rozšíření pěstování brambor; ty se měly stát důležitou potravinou až později, za napoleonských válek. A vypuklo také v době zahajování raabizační reformy. Poddaní očekávali radikální úpravu robotních povinností. Rozšířila se fáma, že byl vydán zlatý patent robotu zcela rušící, ale vrchnosti jej před nimi tají. Proto houfy vzbouřených poddaných táhli od jednoho panství ke druhému a vydání onoho neexistujícího patentu se domáhali. Kde se vrchnostenští úředníci stavěli na odpor přespříliš byli zpravidla zbiti a zámek či hospodářský dvůr vyrabováni. O své zásoby přicházeli i obyvatelé vsí a měst, kudy houfy táhly. Vzbouřenci se v několika vlnách převálili severovýchodními a středními Čechami, na některých místech se střetli i s ozbrojenou mocí, jako v Chlumci nad Cidlinou, kde byl jeden z houfů zastaven a zahrán do blízkého rybníka. Tažení poddaných skončilo až před pražskými hradbami, u karlínské Invalidovny. Zlatého patentu se ovšem nedočkali, jen posledního robotního patentu vůbec, tereziánského z roku 1775. Ten robotu opět jenom omezoval; dopadli tedy sedláci „jako u Chlumce“, jak zní rčení?. Ne zcela, rebelie bez výsledku nebyla, jen upozornila na nutnost skutečného řešení poddanské otázky. Příznačné pro situaci je, že vzbouřenci, dokonce i sami členové rtyňského gubernu, nebyli potrestáni nijak tvrdě. Nepadaly tresty smrti, většinou šlo krátkodobá uvěznění či potrestání několika ranami holí.

Pozemková evidence

Úprava poddanských povinností předpokládala evidenci zemědělské půdy v zemi. To bylo úkolem pozemkových katastrů. První z nich dala sestavit už Marie Terezie. Tereziánský katastr původně evidoval jen poddanskou – rustikální – půdu, o něco později byl doplněn i o evidenci vrchnostenské půdy, dominikálu. Nový katastr dal pořídit Josef II. Ten už vycházel z přesného měření jednotlivých pozemků (později se jim bude říkat parcely). Asi není třeba připomínat, že vlastní provedení měření připadlo armádě. Josefínský katastr pád urbaniálních reforem - sice s potížemi - přežil. Až na počátku 40. let 19. století jej nahradil tzv. Stablní katastr, který tvoří základ pozemkové evidence u nás dodnes. Tehdejší zeměměřiči měli k dispozici jen z dnešního pohledu primitivní pomůcky a přitom museli dodržet stanovenou povolenou odchylku, která činila zhruba 50 centimetrů. Přesnost, kterou překonalo až dnešní družicové měření.

Školství

Naléhavým problémem se stala i péče o obecnou vzdělanost. Starý školský systém, který se vytvořil během 16. století, nemohl už vyhovovat. První kroky k celkové reformě byly podniknuty už ve 40. letech, ale rozhodující reformy byly podniknuty v 70. letech. Roku 1774

byla v Rakousku zavedena povinná školní docházka pro děti od 6 do 12 let. Vznikly tzv. triviální školy, nazvané podle toho, že měly naučit tři základní dovednosti – čtení, psaní a počítání, že samozřejmě byla náboženská výchova není třeba připomínat. Vedle toho se ale vyučovaly i praktické dovednosti. Učilo se například základům řemesel, včelařství, sadařství, ručním pracím.

Existovala tedy povinná školní docházka, ale nepodléhejme iluzi, že všechny děti školou povinné do ní také docházely či docházely dokonce pravidelně -. docházka se až do poloviny 19. století pohyboval pod 50%. Návštěvnost škol byla takřikajíc sezónní. Více se do nich chodilo v zimě, kdy nebylo tolik zapotřebí práce dětí v domácnosti a v hospodářství obecně. Docházka byla také závislá na vzdálenosti školy od domova, momentálním počasí a řadě dalších okolností, třeba péči obce o školu. Také úroveň učitelů nebyla valná, protože mnozí byli bez vyššího vzdělání, pokud vůbec nějaké měli. Jejich životní podmínky byly ostatně povětšinou nuzné, byli odkázáni na obec, dary sousedů atp.

Ale ať už byly počáteční podmínky sebeneuspokojivější, byl nastartován vývoj, který své výsledky přinesl v druhé polovině 19. století. Vznikaly vzorové školy, tzv. normální, a školy hlavní, jež měly připravovat pro další vzdělání. Až tzv. Základním říšským zákonem z roku 1869 získali učitelé status státních zaměstnanců a tedy životní jistoty a na konci století patřily české země k nejvzdělanějším oblastem Evropy. Mimo jiné také proto, že reformou prošlo celé školství. Rok po zavedení povinné školní docházky byla církví odňata a zestátněna gymnázia. Obdobně tomu bylo i s univerzitami. Velká péče byla věnována technickému vysokému školství. Jedna z nejstarších technických vysokých škol na kontinentu, dnešní České vysoké učení technické, založené roku 1717, měla původně, nijak překvapivě, účel vojenský. Vyučovalo se na pevnostní stavitelství, zeměměřičství, odvodňování, kartografie a zvedání těžkých břemen, tedy předměty s evidentně vojenským významem.

Konec starých časů

Na samém konci vlády Josefa II. začala Evropou otrásat francouzská revoluce, později zvaná Velká. Josef II. tušil, že před Francií stojí závažné problémy. Když ve Versailles navštívil roku 1777 královský pár, tak netajil obavy jak ze životního stylu své sestry Marie Antoinetty, tak z celkového stavu země. Francie stála před bankrotem na němž se podílela řada faktorů, mimo jiné i finanční pomoc americkým anglickým koloniím v jejich boji proti své mateřské zemi. Americká revoluce byla ostatně předejrou té francouzské a vycházela ze stejných osvícenských myšlenkových kořenů. Francouzská Deklarace práv člověka a občana hned v úvodu konstatuje, že „Lidé se rodí a zůstávají svobodnými a rovnými ve svých právech. Společenské rozdíly se mohou zakládat pouze na prospěšnosti pro celek.“ A podobně v Deklaraci nezávislosti USA je řečeno, že *„všichni lidé jsou stvořeni sobě rovni, že jsou obdařeni svým stvořitelem určitými nezcizitelnými právy, že mezi tato práva náleží život, svoboda a sledování osobního štěstí.“* Francie, spojenec Rakouska, boj 13 kolonií podporovala vzhledem ke svému mocenskému soupeření s Velkou Británií, nikoli pro podporu takových radikálních myšlenek. Ale skupina francouzských učenců přistoupila už roku 1751 k vydávání jednoho ze základních děl té doby 28 svazkové Encyklopedie, aneb Racionálního slovníku věd, umění a řemesel. Revolučnost tohoto díla byla jak v systemizaci

veškerého lidského vědění a dovedností, tak v jejich výkladu. Dílo bylo proto i několikrát zakázáno. Dostalo se však i do Čech.

České prostředí však nebylo na takovéto radikální společenské a politické teorie příliš připraveno. Setrvalo na tradičním půdorysu úcty k danému řádu a panovníkovi. Revoluční kvas však nové myšlenky a poznání cizích poměrů k nám stejně přinesl. Za napoleonských válek to bylo na jedné straně přímé setkání s francouzskou armádou a jejím myšlenkovým světem, na druhé s armádou ruskou, jejíž mentalita a kultura byla od francouzské i té české zcela odlišná. Lidové záznamy o tom vypovídají dostatečně.

Země – stát: Rakousko

Jak už bylo řečeno, nejhlubší a nejdalekosáhlejší význam měly reformy, dotýkající se povahy, struktury a fungování státu jako celku. Habsburská monarchie nebyla jednolitým státním útvarem, ale konglomerátem jednotlivých státoprávních celků, v nichž vídeňský panovník vládl podle jejich vlastních právních norem. Alespoň teoreticky, protože úsilí o centrální vládu trvalo od Ferdinanda I., ale nikdy se nepodařilo jej plně prosadit. I osvícenské reformy platily pouze pro dědičné země, nikoli už pro Korunu sv. Štěpána. Monarchie tak nebyla plně jednotná nikdy za celou dobu své existence; v tomto smyslu se rozhodujícím okamžikem pro její existenci stal rok 1867, dohodou o rakousko-uherském vyrovnání a přijetím tzv. prosincové ústavy. Jí si monarchie jaksi předplatila svůj zánik.

V osvícenských reformách proces integrace habsburského soustátí do jednolitého státního celku započal. Stát si jimi vychoval kvalifikovanou státní byrokracii, která byla schopná zajišťovat jeho chod až do poloviny 19. století, kdy přišla další vlna reform jeho správy. Vytvořil zákonodárství s dlouhodobou platností. Tak například zásady civilního práva byly ustaveny roku 1781 a platily do roku 1893. Všeobecný občanský zákoník se začal koncipovat v 70. letech 18. století, své konečné kodifikace dosáhl roku 1811 a platil u nás do roku 1950. Dnešní český Občanský zákoník se k jeho principům vrací. Všeobecný zákoník o zločinech a trestech byl ve svém základním znění přijat roku 1803 a platil v Československu do roku 1949.

Centralizační snahy měly ještě jeden původní znak – ustavení jednotného státního jazyka. Záměr to byl pochopitelný, nikoli však jak se ukázalo jednoduchý. Že se jím v mimouherských oblastech stala němčina, nemůže překvapovat. Napříště jí měly užívat státní úřady, namísto latiny se němčiny začalo užívat v univerzitní výuce, prosazovala se i na nižších stupních škol, i když ty zohledňovaly i jednotlivé národní jazyky. A byla to jazyková otázka nedělitelně spojená s jednotlivými národními hnutími, která se měla následně hrát jednu z podstatných rolí ve vývoji monarchie.

Několikrát jsem použil označení monarchie jako Rakouska. Nebyl to její oficiální název; ten habsburská střeoevropská monarchie neměla nikdy, ani pojmenování Rakousko-Uhersko jím nebylo. Ale Rakousko bylo pojmenováním, které se právě v 18. století začalo používat a

postupně se vžilo. Zakrývalo ale jeho velkou vnitřní diferencovanost. V ní začaly na konci osvěcenské epochy nabývat na síle myšlenky národních svébytností jsoucí až k nacionalismům.

Literatura:

Martin Bedřich, Po stopách baroka v Čechách. Praha 2017.

Josef Hanzal, od baroka k romantismu. Praha 1987.

Josef Petráň: Rebelie. Praha 1975.

Josef Petráň a kol., Počátky českého národního obrození,. Praha 1990.

Josef Petráň: Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války. Praha. 1964.